

છબિ, અંતરતમના કવિની

એપ્રિલ, ૧૮૮૪ - એકસો ચાલીસ વર્ષ પહેલાં.

૧૦૦ વર્ષ જૂના ટાગોરપરિવારના રહેઠાણ, જોરાસાંકો ઉપર તે દિવસે છવાયેલી મૃત્યુની ઘેરી છાયાનો ઓછાવો વર્ષો સુધી ઓસરવાનો ન હતો. ૨૫ વર્ષની પરિવારની વધૂએ આત્મહત્યા કરી હતી. આજ સુધી તેનું કારણ ચર્ચાસ્પદ રહ્યું છે. તે અને રવીન્દ્રનાથ શિશુસંગી હતાં. કિશોર વયે તેણે રવીન્દ્રનાથને માતૃસ્નેહની ઊણપ સાલવા દીધી ન હતી. કવિ રવીન્દ્રનાથની તે આજીવન પ્રેરણામૂર્તિ હતી. તેનું નામ હતું કાદંબરીદેવી.

તે હતાં રવીન્દ્રનાથના નતૂન બૌદ્ધાન કે બૌદ્ધાકરુન કે પછી માત્ર 'હે' - હેકાતેનું ટૂંકું નામ!

કાદંબરીદેવી અને તેમની સાથેના પોતાના સંબંધનો સ્પષ્ટ અને સવિસ્તર ઉલ્લેખ રવીન્દ્રનાથે 'જીવનસ્મૃતિ' (૧૯૧૨) અને 'છેલેબેલા' (૧૯૪૦)માં કરેલો છે. બંનેના ગુજરાતી અનુવાદ^૧ થયેલા છે અને તેમાંના સંબંધિત અંશ પરિશિષ્ટ-૧ અને ૨માં પ્રસ્તુત છે.

રવીન્દ્રનાથનો જન્મ એક સુવિખ્યાત અને સુશ્રુત પરિવારમાં થયો હતો. તેમના દાદા પ્રિન્સ દ્વારકાનાથના નામથી ઓળખાતા હતા. તે અંગ્રેજોના સંપર્કમાં આવેલા બાહોશ વ્યવસાયી અને સુધારાતરફી વલણ ધરાવનારા હતા. તેમની વ્યવસાયી સફળતા સમકાલીનો માટે ઈર્ષ્યાનું કારણ હોય તો તેમની સખાવતો ઉદાહરણ પૂરું પાડતી હોવી જોઈએ. તત્કાલીન મહાન સુધારક અને બૌદ્ધિક રાજા રામમોહન રોય તેમના પરમ મિત્ર હતા. તેઓ માત્ર બાવન વર્ષની વયે વિલાયતમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા અને તેમના પુત્ર, દેવેન્દ્રનાથ માટે

1. સંસ્મરણો, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. અંબાલાલ પુરાણી, ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૦૭.

મારું બચપણ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુ. રમણલાલ સોની, બાલગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

દેવાનો વારસો મૂકી ગયા. મહર્ષિ તરીકે ઓળખાતા દેવેન્દ્રનાથ એક કુશળ વ્યવસ્થાપક હતા. તેઓ સંસારમાં રહીને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. તેમણે રામમોહન રોયની દોરવણી નીચે આદિ બ્રાહ્મો સમાજની સ્થાપના કરી હતી. પોતાના ભાઈઓ અને પિતરાઈઓ સાથે તેઓ જોરાસાંકોમાં રહેતા હતા. એક જ ઘરમાં રહેતા એક વિશાળ પરિવારના તે કર્તાહર્તા હતા.

મહર્ષિ અને તેમનાં પત્ની, શારદાદેવીનાં ૧૫ સંતાનો પૈકી રવીન્દ્રનાથ ૧૪મા હતા. ૯ ભાઈઓ અને ૬ બહેનોમાંથી રવીન્દ્રનાથને બાદ કરતાં બીજા ૩ ભાઈઓ અને એક બહેન પ્રતિભાશાળી હતાં.

સૌથી મોટા ભાઈ, દ્વિજેન્દ્રનાથ રવીન્દ્રનાથ કરતાં ૨૧ વર્ષ મોટા હતા. તેમણે ‘સ્વપ્નપ્રયાણ’ (૧૮૭૫)ની રચના કરી હતી. જેની ગણના બંગાળી સાહિત્યમાં એક પથદર્શક સર્જન તરીકે થાય છે.

બીજા ભાઈ, સત્યેન્દ્રનાથ રવીન્દ્રનાથ કરતાં ૧૯ વર્ષ મોટા હતા. તેઓ ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં જોડાનાર પ્રથમ ભારતીય હતા. તે પણ પ્રખર લેખક, કવિ અને સંગીતકાર હતા. તે અને તેમનાં પત્ની જ્ઞાનદાનંદિનીદેવી સ્ત્રીઓના ભણતર માટે આગ્રહ રાખતાં અને સમાજમાં તેમને યોગ્ય સ્થાન મળે તે માટે પ્રયત્નશીલ રહેતાં.^૨

પાંચમા ભાઈ, જ્યોતિરિન્દ્રનાથ રવીન્દ્રનાથ કરતાં ૧૨ વર્ષ મોટા હતા. તેઓ ચિત્રકાર, સંગીતકાર, કવિ અને નાટ્યકાર હતા. તે બંગાળી અને અંગ્રેજી ઉપરાંત સંસ્કૃત, મરાઠી અને ફારસી જાણતા હતા. રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભાના વિકાસમાં તેમનો ફાળો સૌથી વધુ કહી શકાય.

પાંચમા બહેન, સ્વાર્ણકુમારી રવીન્દ્રનાથ કરતાં ૩ વર્ષ મોટાં હતાં. તેઓ લેખક, સંગીતકાર અને સામાજિક કાર્યકર્તા હતાં. બંગાળીમાં નવલકથા લખનાર તેઓ પ્રથમ મહિલા હતાં.

પાંચ સંતાનોનું સાહિત્યમાં પ્રદાન હોવા છતાં તેમાંનાં કોઈએ પણ

૨. સિક્સ મન્યસ ઈન ઈન્ડિયા, મેરી કાર્પેન્ટર, લોન્ગમેન્સ, ગ્રીન એન્ડ કું., લંડન, ૧૮૬૮.

પોતાનું સર્જન માતાને અર્પણ કર્યું નથી કે તેમનાં સર્જનોમાં માતાનો વિશેષ ઉલ્લેખ નથી. ૨૫ વર્ષમાં ૧૫ સંતાનોને જન્મ આપ્યા પછી એક વિશાળ પરિવારની જવાબદારી અદા કરતાં પોતાનાં સંતાનો સાથે હળીમળીને સમય વિતાવવાનું શક્ય ન થતું હોય તેવી સંભાવના નકારી ન શકાય. તદુપરાંત નોંધવું જોઈએ કે શારદાદેવીને બધી જ સામાજિક જવાબદારીઓ પણ એકલે હાથે જ ઉપાડવાની હતી. કારણ કે તેમના પતિ લાંબા સમય માટે આધ્યાત્મિક ચિંતન કરતાં પ્રવાસોમાં રત રહેતા હતા.³

તેમની માતાના અભિગમનો ખ્યાલ આપતાં રવીન્દ્રનાથ કહે છે :

અંધારું થતાં... ભૂતના ભયથી ગભરાતો હું માતાના ખંડ તરફ ભાગતો. તે સમયે મા પોતાની કાકી સાથે પતાં રમતી.
નકશીવાળી લાકડાની ફર્શ હાથીદાંતની જેમ ચમકતી હોય
અને મહાકાય પલંગ પર ભરેલી ચાદર બિછાવેલી હોય
હું એવો તો ઉત્પાત કરતો કે તે પોતાનાં પતાં ફેંકી દઈને કહેતી,

‘હેરાન કરી મૂકી! જાઓ કાકી, એને વાર્તા કહો.’

બહારના વરંડામાં પગ ધોઈને અમે અમારી મોટી કાકીને સાથે લઈને અમારી પથારીમાં ઘૂસી જતાં.⁴

અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, જે રવીન્દ્રનાથના ભત્રીજા હતા અને તેમની સાથે એ જ ઘરમાં ઊછર્યા હતા, તે શારદાદેવી માટે કહે છે :

કર્તાદીદીમા⁵ સુંદર હતાં...

તેમના બધા જ દીકરાઓ દેખાવડા અને ગોરા હતા.

માત્ર રવિકાકા જ શ્યામવર્ણના હતા.

તે તેમને મેંદો અને મલાઈથી ઘસીને નવડાવતાં હતાં.

તે કહેતાં કે મારા બધા દીકરાઓમાં રવિ જ ગોરો નથી.⁶

3. કબિમાનસી, ઉપરોક્ત, પા. ૬૦-૬૧.

4. છેલેબેલા, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, વિશ્વભારતી, કોલકતા, ૨૦૦૩, પા. ૨૨, અનુવાદ મારો.

5. ઘરની જવાબદારી સંભાળતી મુખ્ય ગૃહિણી.

6. ઘરોઆ, અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, રાણી ચંદ, વિશ્વભારતી, કોલકતા, ૨૦૦૨, પા.

રવીન્દ્રનાથ કહેતા કે બાળપણમાં મા કે ઘરની બીજી સ્ત્રીઓ તેમનું ધ્યાન રાખતી ન હતી. તેમની સંભાળ ઘરના ચાકરોએ જ લીધી હતી. તેઓ જોરાસાંકોના અંતર-મહાલની પણ વાત કરતા જ્યાં માત્ર સ્ત્રીઓનું જ આધિપત્ય હતું. એ સમય, જોરાસાંકોના સુધારાનો સમય હતો. ધીરેથી થતા સુધારાને દાખલ કરનાર હતા, ઇંગ્લેન્ડમાં ભણેલા સત્યેન્દ્રનાથ.

ઈ.સ. ૧૮૬૮માં ૧૯ વર્ષના જ્યોતિરિન્દ્રનાથનું લગ્ન ૯ વર્ષનાં કાદંબરીદેવી સાથે નક્કી થયું. સત્યેન્દ્રનાથને આ સંબંધ પસંદ ન હતો. તેમની ઇચ્છા હતી કે જ્યોતિરિન્દ્રનાથ ઇંગ્લેન્ડ જઈને વધારે ભણે. તદ્દુપરાંત કાદંબરીદેવીની ઉંમર હજી ઘણી ઓછી કહેવાય અને તેમના પરિવાર માટે તેઓ ઊંચો અભિપ્રાય ધરાવતા ન હતા. પણ મહર્ષિના મત મુજબ તેમના જેવા પિરાલિ બ્રાહ્મણ પરિવાર – જેણે બ્રાહ્મ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો – માટે જ્યોતિરિન્દ્રનાથને માટે છોકરી મળવી જ મુશ્કેલ હતી. કાદંબરીદેવીના પરિવારથી અને તેમના સાહિત્ય અને સંગીત પ્રત્યેના પ્રેમથી ટાગોરપરિવાર સુપરિચિત હતો.⁷

લગ્ન સમયે કાદંબરીદેવી લગભગ નિરક્ષર જ હતાં.⁸

આવા શુષ્ક સંજોગોમાં રવીન્દ્રનાથને કાદંબરીદેવીનો પહેલો પરિચય થયો. તેનું કાવ્યમય વર્ણન કરતાં રવીન્દ્રનાથ કહે છે :

દિવસો આમ એકધાર્યા ચાલ્યા જતા હતા...

સૂકાં પાંદડાંની સાથે જેમ કાચંડાનો રંગ ભળી જાય

તેમ જ મારો મિજાજ પણ એ દિવસોની શુષ્કતા જેવો ફિક્કો રહેતો.

... અને તે એકધાર્યા દિવસો

મને શુષ્ક વાડની ખૂંટીઓના વર્તુળમાં ઘેરી લેતા.

અચાનક એક દિવસ શરણાઈમાં બારે સૂર ગુંજી ઊઠ્યા.

૬૩ અને ૬૫, ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને ૨૦મી સદીના પૂર્વાર્ધના જોરાસાંકોના જીવનની સ્પષ્ટ ઝાંખી કરાવતું આ પુસ્તક માત્ર બંગાળીમાં જ ઉપલબ્ધ છે. અનુવાદ મારો.

7. કબિમાનસી, ઉપરોક્ત, પા. ૩૯-૪૦.

8. રબિજીબની, ઉપરોક્ત, પા. ૮૭.

ઘરમાં આવી એક નવોઢા,
 તેના નાજુક શ્યામ હાથ પર પાતળી સોનાની બંગડી પહેરીને.
 પલક માત્રમાં વાડમાં એક છીંડું પડ્યું
 અને દેખા દીધી અમારા પરિચિત જગતની બહારના
 માયાવી પ્રદેશના નવા જ કોઈ માણસે.^૧

તે સમયે કાદંબરીદેવી ૯ વર્ષનાં હતાં અને રવીન્દ્રનાથ ૭ વર્ષના.
 પરિવારના આ નવા સભ્ય અંગેનું તેમનું કુતૂહલ સહજ હતું.

અને સ્ત્રીઓના અંદરના ભાગ અને પુરુષોના બહારના ભાગ
 વચ્ચેની કૃત્રિમ દીવાલને કારણે તેમાં વધારો થતો.

ધીરેધીરે સમય જતાં છોકરાંની રમત-ગમતથી બંને વચ્ચે
 ખાટામીઠા મિજાજની વચ્ચે ઝોલા ખાતો બાલ્યસહજ સંબંધ બંધાયો.

૫૦ વર્ષ પછી લખેલી એક કવિતા :

ચૈત્રની સવારના આછા તડકામાં
 ઝાડની નીચે ત્રણ કાચી કેરી પડી હતી.
 એને જોઈને એને લેવા માટે
 મારા હાથમાં અધીરાઈની ચળ ન ઊઠી.
 ચા પીતાં પીતાં મને સમયની સાથે મારા સઢમાં સંચરતા
 પવનની દિશા બદલાયાનો ખ્યાલ આવ્યો.
 તેમ જ પૂર્વમાં આવેલો ઘાટ ધૂંધળો થયો છે,
 તેનો પણ ખ્યાલ આવ્યો.
 એક વખત એવો હતો કે
 જ્યારે એકાદ-બે કાચી કેરી હતી એક સોનાની ચાવી જેવી.
 જેનાથી એક આખા દિવસના આનંદની ખાનગી પેટી ખૂલી જતી.
 હવે નથી કોઈ એવું તાળું અને તેથી નથી ચાવીની જરૂર.
 મને માંડીને વાત કરવા દો,
 મારા જીવનમાં પહેલી વાર,
 બીજા કુટુંબમાંથી અમારા, આવતી હતી એક નવવધૂ.

૧. છેલેબેલા, ઉપરોક્ત, પા. ૪૭-૪૮.

લંગર નાંગરેલી નાવ જેવું મારું હૈયું,
 એકાએક ભરતીનાં મોજાંમાં ઊછળી રહ્યું.
 મારી આજુબાજુ દોરાયેલી
 સીમારેખાને ઓળંગીને નસીબનો ઉપહાર મને મળ્યો.
 અને આખા ઘરે
 બધાં જ જૂનાં, કંટાળાજનક દિવસ અને રાત ખંખેરી નાખ્યાં.
 કેટલાયે દિવસો સુધી, દિવસમાં ત્રણ વાર લગ્નગીતો ગવાતાં.
 અમારી રોજિંદી ભાષા જ બદલાઈ ગઈ.
 અને બધા જ ખંડમાં ફાનસ અને ઝુમ્મરોમાં
 પ્રકાશ ઝગમગ થઈ રહ્યો.
 સુપરિચિતની વચ્ચે કાંઈક અદ્ભુત ઊગી નીકળ્યું.
 રંગોથી શણગારેલું, અળતાથી રંગાયેલા પગવાળું, કોઈક આવ્યું.
 અને કહી રહ્યું કે છે તે અમૂલ્ય, અતુલ્ય, અલૌકિક.
 પહેલી વાર છોકરાની આંખે કાંઈક જોયું,
 જે દેખાતું પણ ન સમજાતું!
 બંસરીવાદન બંધ થયું પણ તેનું કારણ રહ્યું.
 અમારી નવોઢા રહી ગઈ આશ્ચર્યનાં અદ્દશ્ય કિરણોની વચ્ચે.
 એનો ઝઘડો, સંધિ, રમત બધું જ એના વરની બહેન સાથે.
 શરમ બાજુએ મૂકી હું તેની નજીક આવવાનો પ્રયત્ન કરતો.
 એના લહેરિયાની લહેરથી હિલોળા લેતું મારું હૈયું.
 પણ એના ચીડિયાથી મને ખબર પડતી કે
 હું હતો માત્ર એક છોરું
 ન હતો હું સ્ત્રી, હતો હું જુદી જ નાતનો.
 તે મારાથી એકાદ બે મહિને મોટી કે નાની હશે.
 છતાં મારે કબૂલ કરવું પડશે કે
 અમે જુદીજુદી માટીથી ઘડાયાં હતાં.
 તેને પહોંચવા માટે સેતુ બાંધવા - યેનકેન પ્રકારેણ -
 હું કેટલું ઝંખતો!¹⁰

10. સંપૂર્ણ કાવ્ય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ-૧, કાવ્યા આમ, આકાશપ્રદીપ, ૧૯૩૯, અનુવાદ, મારો.

૧૧ વર્ષની વયે રવીન્દ્રનાથના ઉપનયન સંસ્કારની વિધિ થઈ હતી. ત્યાર બાદ તેમના પિતા તેમને પોતાની સાથે હિમાલય લઈ ગયા હતા. પાછા ફરતાં જ તેમણે જોયું કે પરિવારમાં તેમનું સ્થાન બદલાઈ ગયું હતું. હવે તેમને સ્ત્રીઓના અંદરના ભાગમાં જવા-આવવાની અબાધિત છૂટ મળી ગઈ હતી :

હું પાછો ફર્યો ત્યારે મને મારો અધિકાર મળ્યો.
જ્યાં સુધી હું બધાંની પાસે હતો ત્યાં સુધી નજરની બહાર હતો.
પણ નજરની બહાર જઈને પાછો આવ્યો
એટલે હવે હું ઘરના લોકોની નજરે ચડ્યો...
હું પાછો આવ્યો તે માત્ર મુસાફરીમાંથી જ પાછો ફર્યો એવું ન હતું.
ઘરમાં રહેતા મળેલા દેશવટામાંથી મુક્તિ પામીને
હું ઘરની અંદર પ્રવેશી ચૂક્યો હતો.
અંત:પુરમાં હવે પ્રવેશનિષેધ ન રહ્યો
અને ચાકરોના શાસનમાંથી મુક્તિ મળી.
માના ખંડમાં મળતી સ્ત્રીઓની સભામાં
મને એક ખાસ આસન મળ્યું.
ત્યારે અમારા ઘરની સૌથી નાની વહુ પાસેથી
મને ખૂબ સ્નેહ અને સન્માન મળ્યાં.

બાળપણમાં સ્ત્રીઓનો પ્રેમ માણસને વણમાગ્યો મળતો હોય છે.
તે પ્રકાશ અને પવન જેટલો જ આવશ્યક હોઈ
બાળક તેને સહજતાથી કોઈ પણ પ્રતિભાવ આપ્યા વિના
ગ્રહણ કરતું હોય છે.
કેટલાંક બાળકો આ સ્નેહની જાળ તોડીને
બહાર નીકળવા ઉત્સુક હોય છે.
પણ જેને આ સહજપ્રાપ્ય સ્નેહ નથી મળતો
તે દયનીય માણસ દરિદ્ર છે.
મારી સ્થિતિ એવી જ હતી.
ચાકરોના શાસનમાંથી મુક્ત થઈને બહાર આવતાં મળેલો

સ્ત્રીઓનો અપર્યાપ્ત સ્નેહ હું ભૂલી શકું તેમ નથી.¹¹

થોડા જ સમય પછી મહર્ષિ જોરાસાંકો છોડીને ગયાં. તેમના અગાશીની બાજુની રુમમાં હવે જ્યોતિરિન્દ્રનાથ રહેવા લાગ્યા.

જ્યોતિરિન્દ્રનાથ માટે રવીન્દ્રનાથ લખે છે :

સાહિત્યની કેળવણીમાં અને ભાવનાની બાબતે
બાળપણથી જ જ્યોતિદાદા મારા મુખ્ય સહાયક હતા.

તે પોતે પણ ઉત્સાહી હતા

અને બીજાને ઉત્સાહ આપવામાં તેમને આનંદ આવતો હતો.

તેમની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખ્યા સિવાય

હું ભાવના અને જ્ઞાનની વાતો કરી શકતો;

તેમણે બાળક ગણીને ક્યારેય મારી અવજા કરી નથી.

તેમણે મને ઘણી સ્વતંત્રતા આપી હતી;

તેમના સંસર્ગથી મારો અંદરનો સંકોચ છૂટી ગયો.

આવી સ્વતંત્રતા આપવાનું સાહસ

બીજું કોઈ ભાગ્યે જ કરી શક્યું હોત;

તેને માટે કેટલાક તેમને દોષ પણ દેતા.

જેમ ગ્રીષ્મના પ્રખર તાપ પછી વર્ષાની જરૂર હોય છે

તેમ જ મારી શુષ્ક અને નિષેધગ્રસ્ત બાલ્યાવસ્થાને માટે

આ સ્વતંત્રતા આવશ્યક હતી.¹²

આ અગાશીની ન ભુલાય તેવી યાદોનાં એકથી વધુ વર્ણનો આ સાથેના બે પરિશિષ્ટોમાં પ્રસ્તુત છે.

એક અંશ :

દિવસના અંતે અગાશીમાં ગાદી-તકિયા મુકાતા.

એક ચાંદીની રકાબીમાં ભીના રૂમાલમાં વીંટેલી જુની માળા રહેતી,

11. જીવનસ્મૃતિ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, વિશ્વભારતી, કોલકતા, ૨૦૦૪, પા. ૬૪-૬૫, અનુવાદ મારો.

12. જીવનસ્મૃતિ, ઉપરોક્ત, પા. ૭૯-૮૦, અનુવાદ, મારો.

બરફથી ઠંડું કરેલું પાણી એક ગ્લાસમાં અને પાનદાનીમાં દેશી પાન.
નાહી, વાળ ઓળીને, તૈયાર થઈને બેસતાં ભાભી.
શરીર પર એક પાતળી ચાદર ઓઢીને આવતા જ્યોતિદાદા.
તે વાયોલિન છેડતા અને હું ઊંચા સૂરમાં ગાવાનું શરૂ કરતો.
ગળામાં જે સૂર હતો તે ત્યારે વિધાતાએ લઈ લીધો ન હતો.
મારાં ગીતો એક પછી એક અગાશીમાં થઈને
સૂર્યાસ્તના આકાશમાં વહી જતાં.
દૂર સમુદ્ર પરથી દક્ષિણનો પવન છૂટતો
અને આકાશ તારાઓથી ભરાઈ જતું.¹³

આ અરસામાં ટાગોરપરિવારે ‘ભારતી’ નામનું એક સામયિક શરૂ કર્યું હતું. તે સમયના સુવિખ્યાત કવિ, અક્ષયચંદ્ર ચૌધરીનાં પત્ની, શરતકુમારી લાખે છે :

‘ભારતી’ ખરેખર તો જ્યોતિબાબુનું માનસ-સંતાન હતું.
જ્યોતિબાબુની બીજા માળની અગાશીમાં
કૂંડાંમાં છોડો રોપીને એક બગીચો બનાવ્યો હતો,
તેઓ (અક્ષયચંદ્ર) તેને નંદન-કાનન કહેતા.
સાંજે ત્યાં પરિવારના સભ્યો નિયમિત મળતા.
માળાના ફૂલોને તો બધાં જ જુએ
પણ તેમને ભેગા રાખતી દોરીનું અસ્તિત્વ કોઈ જ નોંધતું નથી.
જ્યોતિરિન્દ્રનાથનાં પત્ની આવી દોરી હતાં.

એ સમયની જોરાસાંકોની મિજલસ માટે અવનીન્દ્રનાથ કહે છે :
...સાંજે જ્યોતિકાકાને ત્યાં મિજલસ જામતી.
અહીંનો માહોલ જુદો જ હતો :
તારક પલિત, અક્ષયબાબુ, કવિ બિહારીલાલ
આ મિજલસમાં બેસતા.
નાના હોવા છતાં રવિકાકા પણ એમાં સામેલ થતા.
અહીં સ્ત્રીઓ માટે નિષેધ ન હતો.

13. છેલેબેલા, ઉપરોક્ત, પા. ૫૧, અનુવાદ, મારો.

અહીંના સમ્રાજી હતાં જ્યોતિકાકાનાં પત્ની.

એક પછી એક ગીત, સંગીત, કવિતાપાઠ અહીં ચાલતાં.¹⁴

૧૯૩૦ના દશકના ઉત્તરાર્ધમાં હિમાલયમાં મંગ્પુ નામના એક નાનકડા ગામમાં આરામ કરતા રવીન્દ્રનાથ મૈત્રેયીદેવીને¹⁵ કહેતા :

ભાભી કહેતી, મૂરખ છોકરા, તારું ભેજું જ નથી.

માત્ર એ જ મારી સાથે આવી રીત વાત કરી શકતી.¹⁶

આહ, બીજા માળની અગાશીમાં

ભાભીએ બનાવેલી પેલી રસોઈનો સ્વાદ અમૃત જેવો હતો.

તે હંમેશાં મારી મશ્કરી કરતી -

મને ક્યારેય સમજાતું નહીં કે વહાલ દર્શાવવાનો

આ જ રસ્તો તે જાણતી હતી -

મને શરમ આવતી અને દુઃખ થતું.

મને થતું કે હું શું કરું જેથી તેને મારો દોષ ન દેખાય.

અમે બધાં જ્યારે સાથે જમતાં હોઈએ ત્યારે તે અચાનક બોલતી,

અરે, જુઓ, રવિને ખાતા જુઓ -

તે બરાબર એમની જેમ જ ખાય છે.

મને શરમ આવતી

પણ ખરેખર તો એમની જેમ ખાવું એ તો મારાં વખાણ હતાં.

તે કહેતી, અમારા બધાં કરતાં રવિ શ્યામ છે -

જરાય દેખાવડો નથી - તેનો અવાજ પણ વિચિત્ર છે -

તે ક્યારેય ગાઈ નહીં શકે -

સત્ય પણ તેના કરતાં ઘણું વધારે સારું ગાય છે.

તે ક્યારેય સ્વીકારતી નહીં કે હું લખી શકું છું કે

હું ક્યારેય લખી શકીશ.

14. કબિમાનસી, ઉપરોક્ત, પા. ૫૦-૫૧, અનુવાદ, મારો.

15. મૈત્રેયીદેવી (૧૯૦૪-૧૯૯૦), કવયિત્રી, લેખિકા, અધ્યાપક, તત્ત્વચિંતક, સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાનાં પુત્રી, રવીન્દ્રનાથનાં અંતિમ દસ વર્ષનાં અંતેવાસી.

16. ટાગોર બાય ફાયરસાઇડ, મૈત્રેયીદેવી, રૂપા એન્ડ કું., દિલ્હી, ૨૦૦૨, પા. ૭૦, અનુવાદ, મારો.

બિહારીલાલ¹⁷ તેના આદર્શ કવિ હતા.

તેને મારી એક જ ખાસિયત પસંદ હતી -

હું સોપારીનો ચૂરો સરસ કરતો હતો.

તે કહેતી રવિ સોપારીનો ચૂરો એટલો સરસ કરે છે -

પણ એ તો તેની કામ કઢાવવાની યુક્તિ માત્ર હતી.

નિશાળેથી પાછા આવીને જો હું તેને ન જોતો

તો હું ખૂબ નિરાશ થઈ જતો. તે ચિડાઈને કહેતી,

તારે માટે શું મારે મારી સામાજિક જવાબદારી નહીં સાચવવાની?

મારી બાલિશ ફરમાયશોથી હું તેને ખૂબ હેરાન કરતો.¹⁸

ખરેખર તો તેમનો બંનેનો સાહિત્યપ્રેમ એકબીજા સાથે જોડતો હતો.

રવીન્દ્રનાથના શબ્દોમાં :

સાહિત્ય પ્રત્યે ભાભીને ખૂબ અનુરાગ હતો.

તે જે પણ બંગાળી પુસ્તક વાંચતી

તે માત્ર સમય પસાર કરવા માટે વાંચતી તેવું ન હતું -

તે પૂરેપૂરું મન પરોવીને તેનો યથાર્થ ઉપભોગ કરતી.

તેના સાહિત્યિક આસ્વાદમાં હું ભાગીદાર થતો.

‘સ્વપ્નપ્રયાણ’¹⁹ કાવ્ય માટે તેને ઊંડો ભક્તિભાવ અને સ્નેહ હતો.

મને પણ એ કાવ્ય ખૂબ ગમતું.

એ કાવ્યની રચના અને આલોચનાના પ્રવાહની વચ્ચે

હું ઊછર્યો હોવાથી તેનું સૌંદર્ય સહજ રીતે

મારી નસેનસમાં પ્રસરી ગયું હતું.²⁰

તેમનાં મા ગુજરી ગયાં ત્યારે રવીન્દ્રનાથની વય ૧૪ વર્ષની હતી.

ત્યાર પછી બધાં જ મા વિનાનાં નાનાં બાળકોનો ભાર પરિવારની

સૌથી નાની વધૂએ - કાદંબરીદેવી - ઉપાડી લીધો.

17. બિહારીલાલ, બંગાળી ભાષાના તત્કાલીન સુવિખ્યાત કવિ

18. ટાગોર બાય ફાયરસાઈડ, મૈત્રેથીદેવી, રૂપા એન્ડ કું., દિલ્હી, ૨૦૦૨, પા. ૭૦.

19. રવીન્દ્રનાથના સૌથી મોટા ભાઈ, દ્વિજેન્દ્રનાથે લખેલા કાવ્યનું નામ.

20. જીબનસ્મૃતિ, ઉપરોક્ત, પા. ૮૧, સાહિત્યેર સંગી.

ઈ.સ. ૧૮૭૮ની મધ્યમાં ૧૭ વર્ષના રવીન્દ્રનાથ કોલકતા છોડીને તેમના મોટાભાઈ સત્યેન્દ્રનાથની સાથે અમદાવાદ, મુંબઈ અને ત્યાર પછી ઇંગ્લેન્ડ ગયા. તે અરસામાં રવીન્દ્રનાથનાં બહેન, સ્વાર્ણકુમારી, પોતાનાં બાળકો સાથે જોરાસાંકો રહેવા આવ્યાં. કારણ કે તેમના પતિ વધુ અભ્યાસ કરવા ઇંગ્લેન્ડ ગયા હતા. ૧૯ વર્ષનાં કાદંબરીદેવી ૧૦ વર્ષનાં પરિણીત જીવન પછી પણ નિઃસંતાન હતાં. સ્વાર્ણકુમારીની પાંચ વર્ષની દીકરી, ઊર્મિલા તેમની સાથે ખૂબ જ હળી ગઈ. કમનસીબે ઈ.સ. ૧૮૭૯ના અંતમાં ઊર્મિલાનું આકસ્મિક મૃત્યુ થયું.²¹ ફરી એક વાર કાદંબરીદેવી એકલાં થઈ ગયાં.

ઇંગ્લેન્ડથી રવીન્દ્રનાથ પત્રો લખતા જે ક્રમશઃ ‘ભારતી’માં છપાયા હતા અને પછીથી ‘યુરોપ પ્રવાસિર પત્ર’ નામના પુસ્તકમાં પ્રગટ થયા હતા. તારીખ અને સંબોધન વિનાના આ પત્રોનું પુસ્તક રવીન્દ્રનાથે જ્યોતિરિન્દ્રનાથને અર્પણ કર્યું છે. તેમાંના કેટલાક પત્રો કાદંબરીદેવીને સંબોધાયા હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ પત્રોમાં રવીન્દ્રનાથ, પરિવાર અને સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્થાન અંગે ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિની ભારતની પરિસ્થિતિ સાથે સરખામણી કરે છે. અને આના કારણે તેમની અને તેમના મોટાભાઈ દ્વિજેન્દ્રનાથ વચ્ચે ‘ભારતી’ના માધ્યમ દ્વારા રસપ્રદ ચર્ચા થઈ હતી.

મહર્ષિએ રવીન્દ્રનાથને અચાનક ઇંગ્લેન્ડથી પાછા બોલાવી લીધા. આનાં કારણો અંગે નિશ્ચિત પુરાવા નથી મળતા. માર્ચ, ૧૮૮૦માં રવીન્દ્રનાથ પાછા કોલકતા આવી ગયા.²²

હવે તેમની વય ૧૯ વર્ષની હતી અને કાદંબરીદેવીની ૨૧. જ્યોતિરિન્દ્રનાથની સરદારી નીચે જોરાસાંકોમાં ચાલતી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિમાં તે તરત જ જોડાઈ ગયા. થોડાક સમય બાદ ત્રણે જણ ગંગાકિનારે આવેલા એક ઘરમાં રહેવા ગયા. કદાચ તેમના જીવનનો આ સૌથી વધુ સંતોષપ્રદ સમય હતો. થોડાક જ સમય બાદ તેમણે લખ્યું :

21. રબિજીબની, ખંડ - ૨, ઉપરોક્ત, પા. ૫૬.

22. રબિજીબની, ખંડ - ૨, ઉપરોક્ત, પા. ૪૬.

અને મારા પાઠકોમાંથી વિશેષ કરીને એક જણને
 આ અભિવ્યક્તિ અર્પણ કરું છું. -
 આ અભિવ્યક્તિ સાથે તને બીજું પણ કાંઈ આપું છું
 જે માત્ર તું જ જોઈ શકે - શકીશ.
 યાદ આવે છે પેલો ગંગાનો કિનારો? એ જ નિસ્તબ્ધ રાત્રિ?
 એ જ ચાંદનીનો પ્રકાશ?
 એ જ બે જણ મળીને વિચરતા કલ્પનાના સામ્રાજ્યમાં?
 એ જ મૂઠ્ઠુ ગંભીર સ્વરમાં સંવાદ?
 એ જ સવારનો પવન, એ જ સાંજની છાયા!
 એક દિવસ એ જ ઘનઘોર વરસાદનાં વાદળ, શ્રાવણની વર્ષા,
 વિદ્યાપતિનાં ગીતો?
 તેમાંનું બધું જ જતું રહ્યું છે!
 પરંતુ મારી આ અભિવ્યક્તિમાં તેનો ઇતિહાસ લખાયો છે.
 આ લખાણોમાં તે દિવસોનાં નાનાં-મોટાં સુખ-દુઃખ સંતાડી રાખ્યાં છે,
 એક પછી એક પ્રગટ થતાં
 તું તેમને તારી સ્નેહભરી નજરથી જોઈ શકીશ,
 તારા સિવાય બીજું કોઈ તેને જોઈ શકશે નહીં.
 મારાં આ જ લખાણોમાં આ લખ્યું છે -
 એક લખાણ હું અને તું વાંચીશું,
 બીજું એક લખાણ બીજા બધાં વાંચશે.²³

એ દિવસોની મીઠી યાદો તેમની આત્મકથામાં :

ફરી તે જ ગંગા!
 તે જ ફુરસદમાં, આનંદમાં, અવર્ણનીય ઉદાસીનતા અને આતુરતામાં
 હરિયાળા નદીકિનારે વીતતા રાત-દિવસ
 જે નદીનાં ખળખળ વહેતાં પાણીના અવાજ સાથે ભળી જતાં.
 અહીં જ મારું સ્થાન, અહીં જ મને માતાના સ્નેહની લડાણી થતી
 લાગતી.

23. વિવિધ પ્રસંગ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ૧૮૮૩, સંદર્ભ : ચિરંતન રવીન્દ્ર રચનાવલિ
 (સીડી), સેક્સિયસ ટેક્નોલોજીસ પ્રા. લિ., કોલકતા, ૨૦૦૨, અનુવાદ, મારો.

મારે માટે આ બંગાળના આકાશનો પ્રકાશ, આ દક્ષિણનો પવન,
 આ ગંગાનો પ્રવાહ, આ રાજવી ફુરસદ, આ આકાશના ભૂરા
 અને ધરતીના લીલા રંગની વચ્ચેના એક દિશાથી
 બીજી દિશા સુધી પ્રસરતા
 ઉદાર અવકાશમાં સમગ્ર શરીર અને મનનું આત્મસમર્પણ
 આ બધું જ તૃષ્ણાને માટે પાણી અને ભૂખને માટે અન્ન હોય
 તેટલું જ આવશ્યક હતું.

મારા ગંગાકિનારે ગાળેલા એ સુંદર દિવસો એક પછી એક
 સમર્પિત પૂર્ણવિકસિત કમળ પુષ્પની જેમ વડી જવા લાગ્યા.
 ક્યારેક ઘનઘોર વર્ષાના દિવસે
 હાર્મોનિયમ પર વિદ્યાપતિનું ‘ભરાભાદર માહભાદર’
 પદ મનમાં આવે તે સૂર બેસાડી ગાતાંગાતાં જલધારાથી છવાયેલી,
 વૃષ્ટિથી મુખરિત બપોર વિતાવતો;
 ક્યારેક સૂર્યાસ્તના સમયે અમારી નૌકા લઈને અમે નીકળતા,
 જ્યોતિદાદા વાયોલિન વગાડતા અને હું ગીત ગાતો;
 પૂરવી રાગથી આરંભ કરીને બિહાગ સુધી પહોંચતા
 ત્યારે આકાશના પશ્ચિમ કિનારે સોનાનાં રમકડાંનું કારખાનું
 બંધ થઈ જતું.

અને પૂર્વમાં વનના છેડે ચંદ્ર ઊગી આવતો.
 જ્યારે અમે બગીચાના ઘાટ પર પાછા ફરતા
 ત્યારે નદીકિનારાની અગાશી પર પાથરેલાં ગાદલાં પર બેસતા,
 ત્યાં સુધીમાં પાણી અને જમીન પર શુભ્ર શાંતિ સ્થપાઈ જતી,
 નદીમાં નૌકાઓ પણ બંધ થઈ જતી,
 કિનારા પરનાં વૃક્ષો પર અંધકાર છવાઈ જતો.
 અને નદીના તરંગહીન પ્રવાહ ઉપર ચાંદનીનો પ્રકાશ ચળકતો.²⁴

ઈ.સ. ૧૯૩૫માં ફરી એક વાર રવીન્દ્રનાથે ઉનાળાના થોડાક માસ
 ચંદનનગરમાં ગાળ્યા હતા. તે સમયે તેઓ પોતાની બોટ ‘પન્ના’માં
 રહ્યા હતા. તેમના પહેલાંનાં સંસ્મરણો વાગોળતાં તે કહેતા :

24. જીવનસ્મૃતિ, ઉપરોક્ત, પા. ૧૨૪-૧૨૫, અનુવાદ, મારો.

ગુરુદેવ કહેતા,

જ્યોતિદાદા, ભાભી અને હું અહીં આવીને પેલા ઘરમાં રહેતાં હતાં, ત્યારે ગંગા આ પારથી પેલે પાર તરી જતો. જોઈને ભાભી ભયથી થથરી જતી.

ભાભી અને હું કેટલી વાર વનમાં ચાલતાં, કેટકેટલી મીઠાઈ ખાતાં. વિદ્યાપતિનાં અનેક ગીતોના સૂર તે સમયે બેસાડ્યા હતા.

એ ભરાભાદર માહભાદર શૂન્ય મંદિર મોર -

એ ગીતના સૂર પણ અહીં જ બેસાડ્યા હતા.

સૂર બેસાડીને ભાભીને સંભળાવતો. તેને ખૂબ ગમતું.

હું પણ તેને ખૂબ ગમતો.

એ પ્રેમના જ તારથી

ભાભી મારા પ્રાણને બંગાળી સ્ત્રીઓ સાથે બાંધી ગઈ છે.

ગુરુદેવ કહેતા, જો જે મરી જાય તે જતા જ રહે.

પછી તેમને જોઈ શકાય નહીં.

બોલાવવાથી તેમનો આત્મા દેખાતો નથી.

ભાભી ગુજરી ગઈ ત્યારે કેટલી તીવ્ર વેદના મને થઈ હતી.

મને યાદ છે, આખી રાત હું અગાશીમાં ફર્યા કરતો

અને આકાશ સામે તાકીને બોલતો, ક્યાં છે તું ભાભી,

એક વાર તો આવીને મને મળ.

...તે કહેતા, જો, જે મરી જાય તેની વય વધે નહીં.

મારી ભાભી - તે તો એક છોકરી જ રહી ગઈ.

અને હું કેટલો બુદ્ધો થઈ ગયો, સાવ ઝૂકી ગયો છું.²⁵

ઈ.સ. ૧૮૮૦માં સત્યેન્દ્રનાથ કારવારમાં હતા. તે સમયે જ્યોતિરિન્દ્રનાથ, કાદંબરીદેવી અને રવીન્દ્રનાથ ત્યાં ગયાં હતાં. એ અરસામાં તેમણે એક ગીતનો પ્રથમ મુસદ્દો લખ્યો હતો.²⁶ તે ગીત હતું 'તોમારેઈ કરિયાછિ જીબનેર ધ્રુબતારા.'²⁷

25. ગુરુદેવ, રાણી ચંદ, વિશ્વભારતી, કોલકતા, ૨૦૦૦, પા. ૩૭-૩૮.

26. કબિમાનસી, ઉપરોક્ત, પા. ૧૪૦.

27. ગીતાબિતાન, પ્રેમ-૧૨૧.

પ્રસ્થાપીને તને મારા જીવનનો ધ્રુવતારક
આ સાગરે ક્યારેય નહીં ભૂલું હું મારગ.²⁸

‘ભારતી’માં ક્રમશઃ પ્રગટ થયેલા ‘ભગ્ન હૃદય’ના ઉત્સર્ગમાં આ જ ગીત છે.

પરંતુ ઈ.સ. ૧૮૮૧માં ‘ભગ્ન હૃદય’ પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટ થયું ત્યારે તે શ્રીમતી હેને અર્પણ કર્યું હતું.

શેક્સપિયરના મેકબેથમાં આવતી એક ડાકણ, હેકાતે એટલે ટૂંકમાં હે. એમ સ્વીકારવામાં આવે છે કે આ પ્રકાશન કાદંબરીદેવીને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે.²⁹

હવે રવીન્દ્રનાથ સારા કવિઓની હરોળમાં ગણાતા હતા અને તેમનાં મોટાં ભાભી જ્ઞાનદાનંદિનીદેવીને વધુ મળતા હતા. તેમના પોતાના પતિ, જ્યોતિરિન્દ્રનાથ, પોતાના વહાણ બાંધવાના નવા વ્યવસાયમાં અત્યંત વ્યસ્ત રહેતા હતા. આવા એકલતાના સંજોગો વચ્ચે રવીન્દ્રનાથનાં લગ્ન મૃણાલિનિદેવી સાથે થયાં. તેના ચાર જ માસ બાદ એપ્રિલ, ૧૮૮૪માં કાદંબરીદેવીએ આત્મહત્યા કરી. તેમના મૃત્યુ બાદ ‘પ્રકૃતિર પ્રતિશોધ’, ‘શૈશબ સંગીત’ અને ‘ભાનુસિંઘેર’ પદાવલિનું પ્રકાશન થયું હતું. આ ત્રણે પુસ્તકો રવીન્દ્રનાથે સ્પષ્ટ નામ આપ્યા વિના કાદંબરીદેવીની સ્મૃતિને અર્પણ કર્યાં હતાં.³⁰

‘પ્રકૃતિર પ્રતિશોધ’નો ઉત્સર્ગ છે,
તને અર્પણ.

‘શૈશબ સંગીત’નો ઉત્સર્ગ થોડો લાંબો છે.
આ કાવ્યસંપુટ તને અર્પણ.

ઘણા સમયથી તારી પાસે બેસીને લખતો, તને જ સંભળાવતો.
એ બધી જ સ્નેહસભર સ્મૃતિ આમાં બિરાજે છે.

28. મારો અનુવાદ.

29. રબિજીબની, પ્રશાંતકુમાર પાલ, ખંડ - ૧, 1993, પા. ૧૮૪, ૨૬૮ અને ખંડ - ૨, ૨૦૦૨, પા. ૧૦૩, આનંદ પબ્લિશર્સ, કોલકતા.

30. રબિજીબની, ખંડ - 2, ઉપરોક્ત, પા. ૨૦૮-૨૧૦